

Ergens in geloven: hoe werkt dat?

Mieke **MOOR**

Een professionele werkhouding betekent dat je je eigen levensovertuiging thuis laat. Werk is werk. Dat is althans een gangbare en breed geaccepteerde opvatting van professionaliteit. Vanuit deze opvatting is activisme taboe. Mieke Moor stelt dat deze scheiding tussen geloof en werk ongewenst en ten diepste onmogelijk is. Vanuit diverse bronnen laat ze zien dat actie, ofwel het handelen vanuit overtuiging, een centraal element van werk is. Activisme en werk horen dus juist bij elkaar.

Dat je dat dúrft!, appte een vakgenoot me toen hij het logo van Extinction Rebellion (XR) als mijn nieuwe profielfoto had opgemerkt. ‘Waarom niet?’ appte ik terug, niet helemaal argeloos maar toch ook wat verrast, want had juist hij niet in de jaren tachtig van de vorige eeuw op de barricades gestaan? In de beperktheid van ons digitale gesprek werd iets al heel snel duidelijk: hij was bang dat zijn klanten hem erop zouden afrekenen. Maar waarop eigenlijk? Het was niet zo dat mijn actie op de app ondoordacht was geweest, ik wilde me juist bewust op deze manier profileren en, anders dan met een foto van mezelf, laten zien dat ik ergens in geloof. Eerlijk gezegd was ik ook nieuwsgierig naar re-acties, juist ook van klanten en dat die níet kwamen verontrustte mij eigenlijk veel meer: hoe ongehoord (letterlijk en figuurlijk) was mijn kleine demonstratie?

Ook binnen XR leek ik misschien naïef te zijn: ik wilde geen schuilnaam gebruiken en zette een persoonlijke foto voorop. Dat dat risico’s met zich meebrengt (van gezichtsverlies en werknadelen) snapte ik wel, en inmiddels door enige schade en schande nog beter, maar precies aan dat frame van zogenaamde veiligheid wilde ik morrelen. Want daarin huist mijn werk. Ik weet me daarin gedragen door het (verzets)werk van filosofen als Hannah Arendt en David Bohm en recent ook door het werk van Joanna Macy, wetenschapper en klimaatactivist. Mensen die zichzelf in hun werk op het spel durfden te zetten.

Maar het is allemaal niet vanzelfsprekend. Ook niet voor mij. En ik vraag me af: hoe kan het dat levensovertuigingen eerder worden gezien als een belemmering dan als een toegang tot werk – een vraag die ook zomaar lijkt te zitten in de onderwerpskeuze van dit themanummer waarin simpelweg door de (onder)scheiding van de begrippen professionaliteit en activisme een connotatie van tegenstrijdigheid kan worden opgeroepen. Wat betekent in die scheiding ‘werk’ dan eigenlijk (nog)? Welke relevantie hebben overtuiging of geloof als we dat niet actief kwijt kunnen in onze (werk)wereld – en vice versa? En is strijd ook een vorm van werk? ➤

VOLGENS HANNAH ARENDT STAAN DE TWEE 'POSITIES' VAN WERK EN PRIVÉ, OF PUBLIEK EN PRIVÉ, NIET TEGENOVER ELKAAR, MAAR ZIJN ZE JUIST ONVOORWAARDELIJK MET ELKAAR VERBONDEN

Over deze vragen gaat dit artikel. Ik doe dat door een associatieve exploratie van de begrippen professionaliteit en werk, om met de daarin ontdekte activistische betekenissen een mogelijk ander beginsel van onze bedrijvigheid in de wereld te opperen. En mezelf niet daarin buiten beschouwing te laten.

OORSPRONKELIJKE PROFESSIONALITEIT Vorige zomer, toen ik door corona een tijdje werkeloos thuiszat, las ik een dikke pil over radicaal kloosterleven en ontdekte daarin voor mij een nieuwe, maar eigenlijk heel oude betekenis van het begrip professionaliteit (Hefferman, 2021). Ik was toevallig op het boek gestuit, en sloeg aan op de titel omdat de studie zich toelegt op het fenomeen van slotkloosters, iets waar ik al jaren door word gefascineerd. Slotkloosters waren religieuze huizen, verspreid over stad en platteland, waar vrouwen al jong als non intraden om daar de rest van hun leven letterlijk nooit (!) meer uit te komen. In mijn buurt staat nog zo'n oud slotklooster, in 1998 vertrokken de laatste zusters vanwege hoge ouderdom en inmiddels is de prachtige, groen omheinde plek omgetoverd tot een modern conferentieoord; de naam Gods Werkhof is omgedoopt in Samaya.

Een van de bekendste religieuze ordes die werkten vanuit slotkloosters was die van de Ongeschoeide Karmelietessen, waarvan Theresia van Avila een belangrijke voorvrouw was, die in haar radicale hervormingen van deze beweging werd geholpen door de 'rebelse mysticus' Johannes van het Kruis (Batist, 2011). Wat mij zo fasci-

neert aan slotkloosters is hoe de spanning tussen geloof en werk daar het meest van alle ordes op de spits gedreven werd: alles was opgebouwd rond de gedachte dat je bijdroeg aan de wereld door je er extreem uit terug te trekken. Niet door niks te doen wat op werk lijkt, maar door van je geloof je werk te maken. Daar ging een lange leerweg aan vooraf. Voordat je geprotest werd, doorliep je een aantal stadia: je kwam binnen als postulant om gedurende een paar jaar de gebruiken van het kloosterleven te leren kennen en de gemeenschap de gelegenheid te geven om je geschiktheid ervoor te beoordelen. Viel dat positief uit, dan werd dat bevestigd met de zogenoemde 'inkleding': je kreeg het habijt opgelegd en zo werd je novice.

Ook die fase duurde een aantal jaren waarin intensief geestelijk onderricht centraal stond. Daarna volgde de plechtige en definitieve professie. Het is interessant om te kijken naar de betekenis van dit laatste woord, dat wij gebruiken als een zelfstandig naamwoord voor een beroep, maar dat in de context van het afleggen van de kloostergeloften echt een werkwoord was, en dus een actieve daad. In het geprotest worden ging het erom je openlijk te bekennen (profiteren) tot het geloof waaraan je je verdere leven wilde werken. Ergens diep van overtuigd zijn en je leven daarvan in dienst stellen was waar het in de kern van het monastieke leven om ging. En al zag dit alles er van buitenaf dus uit als een terugtrekking uit de wereld, je trad in om juist iets voor de wereld te betekenen. Een vrij schokkend, bijna dagelijkse ritueel was het hanteren van de zogenoemde 'discipline' (ook zo'n typisch werkbegrip). Dat was een specifiek soort instrument waarmee de karmelietessen zich pijnigden om straf af te vangen voor de

Onthulde verhulling, 1997, Ad Gerritsen

zonden die in de wereld buiten het klooster werden begaan. Naar mijn idee een nogal excessieve praktijk – en er was meer: zo sliepen de nonnen in te kleine bedden, sloegen ze de beste voedingsstoffen in het eten over, en gingen ze, ook in de kou, ongeschoeid door het leven – wat hún manier was om innerlijke daadkracht te oefenen.

Iets van de uitdaging die daarmee gepaard gaat, zit nog verscholen in ons woord beroep, het gewonere woord voor professie: dat er een beroep op je wordt gedaan, waarin dan weer het woord roep(ing) zit. Toen ik lang geleden het verpleegkundig beroep verliet maakte ik ter afscheid voor mijn team een collage van foto's van de meest schrijnende situaties van ons werk met als titel *Roeping of beroep?* Dat collage verdween heel rap van de muur, omdat het te activistisch was voor het protestantse ziekenhuis dat ik verliet, maar toen al voelde ik dat tussen die twee opvattingen van werk – roeping en beroep – een

grote spanning bestond. Dat was ook het geval voor een hoogbejaarde non van de religieuze orde van de Zusters van Liefde, die ik eens tijdens een kloosterweekend ontmoette en die mij vertelde hoe in de jaren tachtig de ziekenzorg van hun klooster was overgenomen door een professionele partij. Zij was in (onbetaalde) dienst gekomen bij die zorgorganisatie, maar was er mee gestopt toen de directeur iets onbegrijpelijk tegen haar had gezegd: 'U moet nu niet meer de liefde als uitgangspunt nemen voor uw werk, maar het professionele handelen.'

'NU IS HET AFGELOPEN, WANT ER MOET HIER WEL GEWERKT WORDEN!'

In de opdracht van die directeur klonk voor mij een zinnetje door dat mijn manager ongeveer in diezelfde tijd met een opgeheven vinger tegen mij uitsprak: 'Nu is het afgelopen, want er moet hier wel gewerkt worden!' De kwestie was een felle discussie in onze groep over een kunstwerk van Ad Gerritsen (*Onthulde Verhulling*, zie illustratie) dat aan de muur hing van het kantoor van Twynstra Gudde, waar ik toen als organisatieadviseur werkte. Volgens een bepaalde

Een belangrijk motief voor activisme

(gelovige) groep medewerkers hoorde dat werk vanwege het halve naakt niet thuis in een kantooromgeving, maar andere collega's waren er juist erg aan gehecht en de gemoederen liepen hoog op. Als voorzitter van de kunstcommissie maakte ik mij sterk voor de dubbelzinnigheid van dit werk, mede op basis van mijn toen lopende promotieonderzoek over hoe regels, als vastgelegde gedachten over het ware, goede en schone, de wezenlijke ambiguïteit van het leven geweld aandoen (Moor). Want ik ontdekte dat het verhitte gesprek onder ons niet alleen maar over het werk van de kunstenaar ging, maar ook over ons eigen werk. Dat zat 'm in onze pogingen om aan elkaar te bewijzen of dit nu wel of geen 'echte (bedrijfs)kunst' was, of wel of geen 'echt naakt' en hoe ons dat helemaal niet lukte. Die ongrijpbaarheid van wat 'waar' is, en vooral de frustratie daarover, is volgens mij een fundamentele ervaring van veel modern werk waarin de aandacht vaak dominant uitgaat naar het alles onder controle krijgen (werkprocessen, financieringsystemen, kwaliteit en veiligheid, en niet te vergeten: mensen). Tegelijk is die ongrijpbaarheid ook precies wat ons aan het werk houdt. Werk is in die zin een dubbelzinnig proces: in onze po-

gingen om grip te krijgen op de realiteit, door die heel precies in kaart te brengen of voorspelbaar te laten zijn, ontsnapt ons heel makkelijk de essentie van waar het in dat werk om gaat. Denk er maar eens aan hoe kwaliteitssystemen vaak zijn verworden tot invuloefeningen in plaats van dat ze reflectie teweegbrengen, of hoe bijvoorbeeld de toeslagenwet volledig in zijn tegendeel is omgeslagen. Tegelijk kan de waarneming van die verwording weer de motor zijn om op een andere manier, met een nieuw systeem, met een andere of aangepaste wet alsnog in de buurt te komen van wat we willen bereiken. Dat dat telkens weer mislukt, en dat we iedere keer weer opnieuw moeten beginnen, zou je kunnen zien als een tekort (schieten) van ons werk, maar je kunt het ook uitleggen als een mechanisme waarin onze vrijheid zich manifesteert – hoe paradoxaal en pijnlijk vaak ook.

Zoiets bedoelde Hannah Arendt ook toen zij zich in gedachten een wereld probeerde voor te stellen die precies zo zou functioneren als wij zouden kunnen bedenken: in plaats van vrij te zijn om elke dag weer opnieuw te kunnen beginnen (zij noemt dit de menselijke conditie van de nataliteit), sluiten we onszelf juist op! Omgekeerd noemde de existentialist Jean-Paul Sartre dit paradoxale verschijnsel 'tot vrijheid gedwongen [zijn]', waarmee hij bedoelde dat, alhoewel elke keuze die we maken altijd de keerzijde heeft van een verspeeld potentieel van wat een andere (misschien achteraf wel betere) keuze had kunnen zijn, we zónder ons vermogen te kunnen kiezen pas écht onvrij zouden zijn (Sartre, 1946).

Terug naar mijn manager van destijds (en de directeur die de non tot de orde riep): ergens be-

greep ik mijn manager wel die zich er zorgen over maakte dat het werk in de knel kwam doordat we zo met elkaar overhoop lagen. En natuurlijk voel ik zelf ook de spanning tussen mijn beginnend activisme en mijn opdrachtenportefeuille. Maar net zoals je de liefde niet kunt definiëren (en wie dat wel probeert, maakt al snel iets stuk), is werk ook niet alleen maar terug te brengen tot het nuttige aspect ervan. Dat we destijds op kantoor met zijn allen zo in de vrije val van de opwindende kunstwerk terecht waren gekomen, en dat demonstrerende professionals van nu zo veel oproer veroorzaken, bewijst voor mij vooral hoe smal onze opvatting van werk is (geworden). Dat leerde Hannah Arendt mij.

IDEAAL(TYPISCH) WERK In de jaren vijftig maakte Hannah Arendt zich al grote zorgen over de gevolgen van de automatisering van veel werk. Niet dat ze de welvaart die ermee gepaard ging niet waardeerde, maar ze zag ook dat er iets cruciaals van werk in de knel kwam. In haar beroemde boek *The human condition* introduceert ze een breder begrip van werk door drie (gelijkwaardige!) aspecten ervan te onderscheiden: *arbeiden (labor)*, *werken (work)* en *handelen (action)*. Ze laat vervolgens zien hoezeer dat laatste aspect uitgehold dreigt te worden (Arendt, 1958).

Arbeiden definieerde ze als de routinematige en repeterende bezigheden van het alledaagse werk: de talloze handelingen die we vaak blindelings uitvoeren en die elke dag weer terugkomen, zoals de mail, de administratie, de cycli van planning en control. Dit zich telkens herhalende aspect van werk correspondeert met het

OH JA, DACHT IK TOEN. JE KUNT OOK IETS NIET DOEN. OOK DAT IS EEN VORM VAN ACTIVISME

cyclische levensritme van dood en leven, dag en nacht, onze eindeloze voortplanting en alle telkens terugkerende levensprocessen. Je zou het een geestdodend aspect van werk kunnen noemen, maar in de combinatie met de andere aspecten is het juist ontspannend, omdat je ook kunt rusten in routines.

Werken, het tweede ideaaltypische aspect van *work*, beschouwt Arendt wél als een activiteit met een duidelijk begin en einde. Hier gaat het om ons instrumentele handelen vanuit de doelmiddelrationaliteit, ons vermogen om allerlei dingen te maken waarmee wij onze wereld duurzaam inrichten. Arendts standaardvoorbeeld is de ambachtelijk gemaakte tafel, maar ook een wegnen, onze huizen, een ICT-infrastructuur, de behandeling door een dokter en het maken van een tijdschrift, zijn enkele voorbeelden uit de talloze verzameling van dingen die wij vakmatig tot stand brengen en waarmee wij onze wereld en welvaart realiseren. Handelen ten slotte, is de meest open activiteit in het werk en gebeurt altijd in wat zich rechtstreeks tussen mensen afspeelt in hun gezamenlijke betrokkenheid op de vraagstukken van ons leven in de wereld. Handelen gebeurt in de onderzoekende gesprekken en spontane uitwisselingen die we met elkaar hebben (in kleiner en groter verband, formeel dan wel informeel, live of via social media), de ontdekkingen die we daarin doen, de ideeën en creaties die daarin 'zomaar' ontstaan.

Arendt benadrukt dat voor een volwaardig bestaan en een menselijke wereld alle drie de aspecten van het werk (van respectievelijk noodzaak, nut en zin) nodig zijn, maar ziet in onze moderne tijd een scheefgroei in de verhouding daartussen. Volgens haar krijgt ons oorspronkelijk (maak)werk (*work*) steeds meer de trekken van repeterende arbeid (*labor*). Dat wordt bijvoorbeeld zicht-

baar in de toenemende protocollering van zorg en onderwijs. Daardoor kunnen professionals hun werk ervaren als slechts de uitvoering van wat anderen (elders) hebben bedacht, waardoor wat ze doen meer reproductief dan productief van aard is. Intussen lijkt de ruimte voor het handelend aspect in ons werk (*action*) steeds kleiner te worden. Hoe weinig staan we onszelf toe in een crisis, groot dan wel klein, even stil te staan, het niet te weten? Hoe vanzelfsprekend verwachten we voor elk vraagstuk meteen een oplossing, regel of protocol als 'product'? Of horen we politici trots zeggen dat ze zichzelf beschouwen als 'makers van wetten', als vaklui dus, in plaats van als degenen die verantwoordelijk zijn voor het openhouden van het publieke debat. Daarmee dreigt een wezenlijk aspect van werk, namelijk het onderzoekende en creërende handelen, vervat in het Amerikaanse *action*, steeds verder uit het beeld van ons werk te verdwijnen en wordt *action* vaak gezien als iets 'daarbuiten', iets voor in onze vrije tijd, of in de vrije kunsten.

Het is verrassend dat een begrip als *action*, zo nauw verwant aan ons begrip activisme, door Arendt zo midden in de betekenis van werk wordt gepositioneerd. En ook: hoe logisch dat klinkt. Maar niet logisch is blijkbaar. Neem de volgende voorbeelden.

Op het achtuurjournaal van zaterdag 27 mei, de dag van de zevende A12-blokkade door Extinction Rebellion NL tegen de subsidies op de fossiele industrie, meldde de nieuwslezeres dat hoogleraar Reyer Gerlach, die meewerkte aan een belangrijk klimaatrapport, vandaag ook demonstreerde. Ze vroeg zich verwonderd af: 'Kan dat eigenlijk wel samengaan, wetenschap en actievoeren?'¹ Aan diezelfde demonstratie betoogde ook Winfried Korver, advocaat-generaal van het Openbaar Ministerie, zijn sympathie. Iets wat AD-journalist René van der Lee opmerkelijk vond 'omdat de politie juist via het OM op de demonstranten was afgestuurd'.²

¹ Zie https://www.npostart.nl/nos-journaal/27-05-2023/POW_05467912.

² Zie <https://www.ad.nl/den-haag/aanklager-van-om-bij-actie-van-extinction-rebellion-ik-ben-ook-een-mens-met-een-mening-a9809731>.

³ Zie [linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:7067416252469669890](https://www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:7067416252469669890).

⁴ Zie <https://www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:7054037199217922048>.

Het *Voorburgs Dagblad* verhaalde op 21 februari over de aanhouding van het Rijswijkse raadslid Sam Schwencke, van beroep klimaatadviseur bij de gemeente Den Haag, wegens haar deelname aan een demonstratie op de Mauritskade. Inmiddels heeft Sam 'dubbel ontslag' genomen omdat wat haar activeert in haar werk, namelijk de urgentie rond de klimaatcrisis, contractueel niet te combineren lijkt met zowel het Raads-werk als de ambtenarenwet.³

En dan verpleegkundig specialist in de GGZ Janneke Hengeveld-Sloëtjes, die mij vertelde dat ze worstelde met het durven uitkomen voor haar activisme en dat toch deed met de woorden: 'Mijn vak, mijn professie, is juist een hele belangrijke drijfveer om klimaatactivist te zijn. Ik zet me niet alleen in voor de toekomst van mijn kinderen, maar ook voor de mensen aan wie ik zorg verleen. De ecologische crisis leidt tot een toename van mensen met psychische klachten en een verergering van al bestaande psychische klachten. Vanuit de beroepscode kan ik mijn activisme juist goed verantwoorden. Ten eerste draag ik met burgerlijke ongehoorzaamheid bij aan het beschermen van zorgvragers. Ten tweede aan de bestrijding van gezondheidsbedreigende factoren. En, last but not least, met acties als 'Stop fossiele subsidies' zet ik me in voor een rechtvaardiger verdeling van beschikbare middelen'.⁴

Als je naar het voorgaande kijkt, dan zou je kunnen zeggen dat in zowel het geloofswerk (professie) als in het seculiere werk (professionaliteit) iets overeenkomstigs 'uit de hand is gelopen'. Dat in beide situaties, die schijnbaar van

Demonstrerende GGZ-professionals | Foto: Anne Kramer

een heel andere orde (!) zijn, iets wezenlijks heeft plaatsgemaakt voor iets wettisch. In het genoemde voorbeeld van het religieuze werk van de Ongeschoeide Karmelietessen verwerd het oorspronkelijke ideaal van eenvoud en contemplatie (dat op zichzelf een revolutionaire kritiek op het gevestigde kloosterleven was) tot een levenslange opgeslotenheid in vaak onmenselijke omstandigheden.⁵ In het wereldse werk van nu blijken idealen, zelfs als die wetenschappelijk onderbouwd zijn, eerder een belemmering dan een toegang ertoe te zijn.

Waar beide werelden in eerste instantie ver uit elkaar liggen (in geloof staat bijvoorbeeld het niet-weten en het mysterie centraal, in veel werk juist het weten en het grip krijgen op; in geloof gaat het om overtuigingen terwijl werk zich graag beroept op feitelijkheid; 'ergens in geloven' of idealen hebben beschouwen we als een

persoonlijke of privéaangelegenheid terwijl werk de publieke zaak dient), lijken ze in hun uitwerking verdacht veel op elkaar. Zou het kunnen dat wat oorspronkelijk bij elkaar hoorde, kortweg waar je in geloofde of wat je lief was én waar je (dus) bekwaam in wilde worden, ten onrechte uit elkaar zijn gegroeid, om elkaar weer tegen te komen in hun excessen?

WERK EN PRIVÉ Laten we daarvoor naar nog een andere ideaaltypische aardverschuiving kijken, namelijk die tussen het persoonlijke en het publieke, en ook daarover heeft Arendt iets opmerkelijks gezegd. Volgens haar staan die twee 'posities' niet tegenover elkaar, maar zijn

⁵ Het voert in dit bestek te ver om hier gedetailleerd op in te gaan; zie daarvoor Hefferman (2021, 33-45). Naast het specifieke voorbeeld van de orde van ongeschoeide karmelietessen zijn er veel meer voorbeelden te vinden van verregaande institutionalisering van geloofsgemeenschappen, zoals de enorme hoeveelheid hervormingen, reformaties en afsplitsingen binnen de protestantse kerken.

HET IS TOCH TE GEK DAT WE VAN SOMMIGE POLITICI WÉL HET LIEFDESLEVEN KENNEN, MAAR NAUWELIJKS WETEN HOE ZIJ ÉCHT DENKEN

ze juist onvoorwaardelijk met elkaar verbonden. Want 'iets voorstellen' of 'iemand zijn' bestaat immers alleen maar omdat anderen jou dat aanzien of die positie toekennen. Andersom gezegd: een persoon(lijkheid) worden betekent de wereld instappen om je daar te laten zien en (ergens op) aanspreekbaar te zijn. En daarbij gaat het niet om uiterlijk vertoon, maar om iets te tonen wat van binnen zit, om innerlijke overtuigingen, om hoe je denkt en kijkt, om waarin je gelooft. Om daarin openlijk de ontmoeting met medeburgers aan te gaan, zodat je als mens kunt uitgroeien tot een persoonlijkheid die een bijdrage aan de wereld levert.

Misschien lijkt het erop dat we dit tegenwoordig massaal doen op onze sociale media, waarin we onszelf op allerlei manieren naar voren brengen, maar Arendt zou zeggen dat deze presentaties meestal berusten op een niet terechte vereenzelviging van het persoonlijke met het privéleven. Dat laatste is namelijk iets wat juist níet thuis hoort in het openbare leven. Privé is alles wat zich achter de voordeur afspeelt en dat is niet voor niets: ons liefdesleven, het huishouden, de dagelijkse beslommeringen, 'aardse zaken' zeg maar, die ons een zekere geborgenheid geven en daarom ook intimiteit nodig hebben om te kunnen bestaan, maar die wel een belemmering kunnen zijn voor de vrijheid van bewegen in het publieke domein.

Het is goed om te zien dat onze moderne opvatting van het private anders is (zo zegt de eerder geciteerde verpleegkundig specialist verderop in haar LinkedIn-bericht dat ze 'geacht wordt om het private en publieke te scheiden') en precies daarin zit volgens Arendt ook de angel: opvattingen hebben of ergens in geloven is volgens haar

'een publiek goed', en juist níet iets wat je moet verstoppen. Maar ons liefdesleven, ons salaris en onze zorgen horen juist weer niet in de openbaarheid thuis en verdienen daarentegen beslotenheid. Het is toch te gek dat we van sommige politici wél het liefdesleven kennen, maar nauwelijks weten hoe zij écht denken, en wat een drempel er blijkbaar is om dat laatste wél openlijk te delen.

Wat te denken bijvoorbeeld van de rijksambtenaar die ik ontmoette tijdens een demonstratie die me zei 'hartstochtelijk te geloven in de publieke zaak', maar wier naam ik 'uit privé-overwegingen' onder geen beding hier mocht noemen, omdat zij dan niet meer geloofwaardig zou zijn als ambtenaar.

Of de ME'er aan wie ik tijdens een demonstratie vroeg of hij wel eens in gewetensnood kwam in zijn werk, en die dat ontkende omdat 'dat nu eenmaal niet paste bij zijn beroep op straat, en dat 'ie dat dus voor thuis bewaarde'. Of de klimaatwetenschapper die bij een (ook) niet nader te noemen instituut werkt en die zich hele grote zorgen maakt, maar echt niet durft te demonstreren. Het is allemaal heel begrijpelijk. En ook heel onbegrijpelijk.

BEKENTENISSEN VAN EEN FILOSOOF

Maar hoe zit het eigenlijk met mij en mijn werk? Hoe activistisch ben ik als organisatiefilosoof? Het lijkt me na al deze beschouwingen en voorbeelden van anderen een terechte vraag. De vraag brengt me ook in verlegenheid, want hoewel ik heel erg geloof in de samenballende kracht van woorden (ik noem dat mijn 'denkactiviteit') en in het inbrengen van stilte (dat ik mijn 'monnikenwerk' noem), het is net als met die die slotkloosters: het lijkt zomaar van de concrete wereld te zijn afgesneden.

In feite tonen mijn acties zich vaak tussen de regels, dat wil zeggen dat ik in het bestaande de

lege ruimte opzoek van het nog niet gezegde, het nog niet gedachte en het ongehoorde (!), om daarmee nieuwe (gedachten)werelden te kunnen openen. In feite is dit hele artikel hier in een soort droste-effect een voorbeeld van. Ik denk daarom nog even verder, en kom uit bij twee concrete voorbeelden van anders denken over activisme.

DENKEN ALS ACTIVISME Het is wonderlijk dat iets wat we voortdurend doen, namelijk met elkaar praten, vaak weinig wordt gestuurd door het denken, en in plaats daarvan veelal een herhaling is van bestaande gedachten. Het verschil daartussen leerde ik van de kwantumfysicus en filosoof David Bohm in zijn boek *On dialogue*, waarin hij denken (*thinking*) definieert als een wezenlijk open proces, en gedachten (*thoughts*) als gestolde producten daarvan (Bohm, 1996). Met ons denken als een betekenis gevende activiteit geven wij de chaotische werkelijkheid vorm, door die vast te zetten in bepaalde gedachten (over hoe de dingen in elkaar zitten, over wat waarheid is, over wat hoort, etc.). We hebben die gedachten zonder meer nodig, we kunnen er echt niet zonder (net zoals Sartre zei dat we niet zonder keuzes kunnen), want ze geven ons houvast en scheppen (een) orde, maar – en nu komt de waarschuwing – het leven loopt vast als we niet inzien dat onze (wereld)orde een door de mensheid zelfbedachte orde is, in plaats 'van God gegeven' – of van welk instituut van buitenaf dan ook. Want als we die betekenis gevende activiteit buiten onszelf leggen (bij God, de overheid, de baas, of sowieso bij de ander) en de gestolde gedachten (systemen, wetten, regels) als dingen op zichzelf beschouwen die óns bepalen in plaats van andersom, sluiten we onszelf op in onze zelfbedachte orde.

Een eerste voorbeeld daarvan (verderop werk ik deze en een andere nader uit) is het gedachte-

concept van 'burgerlijke gehoorzaamheid', dat de schijnbaar vanzelfsprekende betekenis heeft 'dat je je moet houden aan de wet'. Maar, zo kun je je al denkend afvragen: wat betekent die wet eigenlijk in relatie tot de achterliggende begrippen van 'weten' en 'geweten' als dat precies de gedachten zijn die respectievelijk (klimaat)wetenschappers op het demonstratiebeen brengen, en die de ME'er juist voor thuis bewaart?

Nu zou je kunnen zeggen: ja maar dat is een spel met taal, maar de kwestie is dat taal net zo goed met ons speelt. En precies in dat spel, dat we ook voortdurend met elkaar spelen in onze gesprekken onderling, op het werk, op de social media, in de politieke arena, kunnen we iets heel fundamenteels ervaren, namelijk dat ons bestaan wezenlijk open is, dat wat wij (de) 'werkelijkheid' of waarheid noemen geen vaststaand gegeven is, maar telkens opnieuw ontstaat of gebeurt in de speelse ontmoeting met de ander en het andere. Dit creatieve spel, deze uitwisseling, dit jezelf op het spel zetten is bij uitstek Arendts *action*.

In mijn filosofische praktijk betekent dit: het denken durven te activeren, juist ook als dat ingaat tegen de heersende opvattingen. Het betekent voortdurend (leren) kritisch (te) onderzoeken wat wij voor waar (aan) nemen, en de moed hebben om wat niet (meer) werkt van andere (ook weer tijdelijke) betekenissen te voorzien. Ik noem dat vaak 'mensen op andere gedachten brengen'. Iets wat misschien onschuldig klinkt, maar in een wereld waarin we onszelf gevangen houden in vaste overtuigingen en elkaar met onze vastgeroeste gedachten bekogelen, zomaar revolutionair kan zijn.

Een paar gedachte-experimenten, als voorbeeld van denkactivisme. ➤

Anders denken over macht

Over wat macht is bestaan verschillende gedachtes. Dominant is de betekenis als overheersing, zoals die van de politiek over het volk. Dit is wat Joanna Macy ‘macht-over’ noemt en Arendt geweld. Maar allebei stellen ze een andere (veel oudere) gedachte over macht voor: een die juist niets te maken met overheersing, maar met dat wat er gebeurt als mensen samenkomen rondom een gezamenlijke visie of overtuiging en er in eensgezindheid wordt gehandeld (Arendt, 1969; Macy & Johnstone, 2012). Idealiter kent die eensgezindheid een zo groot mogelijke schaal, en waar dat niet zo is, is (volgens de oude Romeinen, waarop veel van onze staatsleer is gebaseerd) de beste staatsinrichting er een waarin het volk gezag verleent aan een kleine groep politici om in de ongelijkheid (van meningen, posities, etc.) autoritair te kunnen optreden. Zo ontstaan wetten – en straffen voor overtreding ervan.

Activisme kan in dit licht worden gezien als een geweldadige overtreding van de wet, want een kleine groep neemt het recht in eigen hand. Maar je zou net zo goed kunnen zeggen dat de politiek faalt in haar gezaghebbendheid omdat ze – bijvoorbeeld in het geval van het klimaat – de kennis van de wetenschap(pers) negeert en de middelen ongelijk verdeelt. En dat zij in plaats van haar burgers te beschermen tegen grote dreigingen, degenen die daarvoor met overtuiging waarschuwen, juist criminaliseert.

Anders denken over burgerlijke (on)gehoorzaamheid

Ook over wat gehoorzaamheid is kun je anders denken. Ook met betrekking tot dit woord domineert een traditionele betekenis van de plicht om je aan de wet of de regel te houden. In mijn veelvuldige kloosterbezoeken leerde ik een andere betekenis: dat het erom gaat ergens gehoor aan te geven en dat dat ‘ergens’, dat wil zeggen iets wat van fundamentele waarde is verder gaat dan de veelal praktische vertaling ervan in de regel – die als die de waarde niet meer dient letterlijk een ‘waardeloze regel’ is geworden (zie ook Sint-Benedictus, 2002). Dat betekent niet dat je zomaar de regels aan je laars kunt lappen, maar wel dat degene die de regel uitvaardigt volstrekt geloofwaardig moet zijn. Je zou kunnen zeggen

dat het onze politici nu precies daaraan vaak ontbreekt (in het geval van het klimaat bijvoorbeeld houdt ze zichzelf niet aan de internationale afspraken), en dat dit een reden is om (schijnbaar) tegen beroepscode in te gaan, of je niet te houden aan de ambtenarenwet.

Ook het begrip burgerlijk is hier in het geding. In het geval van een falende overheid (die geen gehoor geeft aan de noodklok van de crisis) zijn het juist de stemmen van burgers als publieke lidmaten van de samenleving die gehoord moeten kunnen worden, en juist ambtenaren zouden daarin gelegitimeerd voorop moeten kunnen lopen. Ontslag moeten nemen om als ‘privépersoon’ te kunnen doorgaan met verzet doet de (publieke) zaak juist tekort.

Natuurlijk houdt het hierbij niet op. Terecht vroegen enkele meelezers mij wat het betekent als je deze redenering toepast op een activisme dat niet in lijn is met je eigen overtuigingen over wat goed is en noodzakelijk. Ze dachten daarbij aan boeren die zich bedreigd voelen in hun existentie, en aan de demonstranten die het Capitool binnenvielen en echt geloofden dat ze de democratie moesten redden, en ze vroegen zich af: is dat dan ook gerechtvaardigd geweld, in het licht van falende politiek?

Deze terechte vragen laten heel goed zien hoe een gedachte (als een gestold product van het denken) werkt: want in mijn (gedachte van) activisme dient dat nooit het eigenbelang, is de intentie altijd gericht op wat Arendt noemt *amor mundi* (liefde voor de wereld) en zijn de acties onverbiddelijk geweldloos. Maar er zijn ook activistische bewegingen die daar heel anders over denken, die geweld juist als een gerechtvaardigd middel zien. En precies daarom is het zo nodig

om met elkaar hierover in gesprek te blijven, binnen en buiten het activisme. Zoiets probeerde ik toen ik me, in maart jongstleden met de trein op weg naar Den Haag voor een actie op de A12, geconfronteerd zag met boeren die voor hun eigen demonstratie in dezelfde trein zaten. Ik vroeg hun schijnbaar naïef ‘wat we eigenlijk met elkaar gemeen hadden’ en de eerste reactie was er een van ongeloof (‘ben je nou helemaal...’). Maar al pratende ontdekten we dat we ons allebei niet voor niets een beweging noemen, zag ik de onmacht van een paar boeren en bedachten we samen hoe goed de voor de fossiele industrie vrijgekomen subsidies gebruikt zouden kunnen worden voor de werkelijke hervorming van het boerenwerk.

WERKEN ALS EEN MONNIK Op deze manier in de wereld staan is voor mij een vorm van monnikenwerk, dat ik in de woorden van mijn leermeester Jaap Voigt graag omschrijf als ‘het open houden van de weg’ (Moor). Voigt verwijst met die uitdrukking naar de orde van Tempeliers, die zo’n 1100 na Chr. startte als een kleine groep ridders die de pelgrims op hun naar weg naar Palestina beschermden tegen de aanvallen van roversbendes. Deze strijders hielden dus letterlijk een weg open, en zorgden er daarmee voor dat de pelgrims op hun pad dwars door de gevaarlijke wereld, het heilige doel niet uit het oog verloren. Misschien is het zoiets dat ik ook probeer te doen. Door in het denken een weg te openen naar het grotere geheel waaraan wij met ons leven en werk dienstbaar zijn. En ook in de demonstraties op de A12, als ik samen met vele anderen de feitelijke (snel)weg dicht zet (!), help ik mogelijkheden open te houden voor een an-

der perspectief op onze (wereld)orde. En soms is dat een hele strijd.

TOT BESLUIT Onlangs sprak ik een oud-collega van het bureau van de kunststoproer. Ik was uitgenodigd om het gesprek erover nog eens te arrangeren, omdat het na al die jaren nog altijd een omstrengd werk is. Hij vertelde tot mijn verrassing dat activisme een actueel onderwerp was in hun werkgemeenschap. Ik keek ervan op toen hij zei dat er een beweging gaande was van adviseurs die voor bepaalde opdrachtgevers, zoals bijvoorbeeld Shell, niet meer wilden werken. Oh ja, dacht ik toen. Je kunt ook iets niet doen. Ook dat is een vorm van activisme. ■

Mieke Moor is organisatiefilosoof. Ze begeleidt mensen en processen in organisaties, werkt als onderzoeker, coach en toezichhouder, en is schrijver. Ze heeft haar eigen bureau *Vrij Werk* (www.vrijwerk.org) en is tevens verbonden aan een aantal onderzoeks- en opleidingsinstituten, waaronder de Master Begeleidingskunde van de Hogeschool Rotterdam.

LITERATUUR

- Arendt, H. (1958). *The human condition*. University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1969). *On violence*. Harcourt Brace & World.
- Batist, J. (2011). *Johannes van het Kruis, een rebelse mysticus* (lezing, 26 mei 2011). Website: <https://www.metgezelinzingeving.com/uncategorized/johannes-kruis-rebelse-mysticus>.
- Bohm, D. (1996). *On dialogue*. Routledge.
- Hefferman, B. (2021). *Radicaal kloosterleven. Ongeschoeide karmelietessen in de Nederlandse katholieke kerk, 1872-2020*. Amsterdam University Press.
- Macy, J. & Johnstone, C. (2012). *Active hope*. New World Library. (Ik citeer uit de Ned. vertaling: *Actieve hoop*. Milenda Uitgevers, 2023 (derde geheel herziene en uitgebreide druk), 122 e.v.
- Moor, M. (2012). *Tussen de regels: een esthetische beschouwing over geweld van organisatie*. IJzer.
- Moor, M. (2022). *Monnikenwerk* (column). Tijdschrift Waardenwerk, jaargang, 91-92.
- Sartre, J.-P. (1946). *Over het existentialisme*. Bruna.
- Sint-Benedictus (2002). *Regel voor monniken*. StWillibrordsabdij.